

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AQRAR SFERADA LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU
VƏ AUDİTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI**

İxtisas: **5303.01 – Mühəsibat uçotu**

Elm sahəsi: **İqtisad elmləri**

İddiaçı: **Qurban Rauf oğlu Mirzəyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi
Bəyalı Xanah oğlu Ataşov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor,
İbad Musa oğlu Abbasov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
Hafis Əhməd oğlu Hacıyev

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Adilə Firdovsi qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində
fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

Əməkdar elm xadimi, iqtisad
elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Fazil Şöhlət oğlu Hacıyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son dövrlərdə uzunmüddətli aktivlər hesab edilən istehsal sferasındakı avadanlıqlar və texnikalar ölkənin müasir inkişaf tempinə uyğun olaraq yenilənməmiş və bu da öz növbəsində məhsulların istehsalında intensiv üsul formalarından biri kimi texniki tərəqqinin tempinin aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir. Xüsusilə aqrar sahədə bu göstərici demək olar ki, kəskin olaraq digər sahələrdən fərqlənməkdədir. Bütün dünyada olduğu kimi, respublikamızda da ərzaq təhlükəsizliyi naminə aqrar sferaya iri həcmli investisiyalar qoyulmaqdadır. Xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində aqrotexniki tədbirlərin müasir üsullarla yerinə yetirilməsi mövcud texniki avadanlıqların həddindən artıq köhnəlməsi səbəbindən maşın və aqreqatların daha tez nasazlığına, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, təbii amillərdən asılılığa görə kənd təsərrüfatı işlərinin vaxtında aparılmaması riskinin böyüklüyünə və bütün bunların nəticəsində də məhsul itkisinə səbəb olur. Aqrar sahəyə investisiya qoyuluşları digər sahələrdən daha riskli olduğuna görə bu sahəyə əsas mənbə kimi lizinq münasibətləri göstərilmişdir. Bu yolla aqrotexnikaların alınmasında kifayət qədər şəxsi vəsaitlərin olmadığı zamanlarda əsas istehsal vasitələrinin özünüküləşdirilməsinə ən səmərəli mənbə kimi lizinq əməliyyatları göstərilir.

Əsas məqamlardan biri kimi 2020-ci ilin 8 noyabr Böyük Qarabağ Zəfəri nəticəsində uzun müddət işğal altında qalan ərazilərimiz azad olunmuş və bu torpaqlarda Respublikamızın təbii ehtiyatları və iqtisadi resursları ölkəmizin istifadəsinə cəlb edilməkdədir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında iri miqyaslı quruculuq proseslərinin başlanması istehsal alətlərinə, o cümlədən aqrar sektor üzrə istənilən kənd təsərrüfatı avadanlıqlarına olan tələbatı artırmışdır. Bu proseslərdə lizinq xidməti mühüm funksiyalar daşımaqla iri maliyyə investisiyaları və müasir aqroinnovasiya layihələrinin bu bölgələrə yönəldilməsində, maliyyə və investisiya ehtiyatlarından maksimum səmərəli istifadə olunmasında vacib faktor hesab edilir. Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan

2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq olunmaqla qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində lizinq fəaliyyətinə xüsusi zərurət qeyd edilmişdir.

Maliyyə lizinqi əməliyyatlarının müasir tələblər əsasında aparılması bu əməliyyatlar üzrə yeni tətbiq edilən Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tətbiqindən, müasir mühəsibatlıq təfəkkürünün formalaşmasından, yeni təhlil üsullarının tətbiqindən, mühəsibat uçotunun tam olaraq başdan-başa auditinin aparılmasından keçir. Lakin lizinq əməliyyatları üzrə normativ hüquqi sənədlərin uyğunsuzluğu və bəzən mürəkkəbliyi mühəsibat uçotu üzrə işi çətinləşdirir, təhlil metodları üçün son dərəcə vacib hesab edilən keyfiyyətli məlumat bazası formalaşdırılmasına maneə yaradır. Bütün yuxarıda göstərilənlər tədqiq olunan mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar qeyd etməliyik ki, lizinq əməliyyatlarının digər mühəsibat uçotu sahələrinə əsasən daha “gənc” (maliyyə alətləri, qeyri-maddi aktivlər, şərti aktivlər, şərti öhdəliklər və sair kimi) olması bu mövzunun daha az araşdırılmasına səbəb olmuşdur. Baxmayaraq ki, bu sahə üzrə fəaliyyətin menecmenti və uçotu ilə əlaqədar “İcarə” adlı 16 №-li Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı mövcuddur, “Lizinq xidməti haqqında” AR-nın qanunu var idi, lakin bunlar belə əhəmiyyətli sahə üçün çox az informasiya mənbəyidir. Maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə nəzəri problemlər son illərdə daha çox yerli alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, Azərbaycanlı iqtisadçı-alimlərdən akademik Z.Ə.Səmədzadə, E.A.Quliyev, B.X.Ataşov, A.F.Musayev, Ə.C.Muradov, S.M.Səbzəliyev, C.B.Namazova, İ.M.Abbasov, N.M.İsmayılov, V.T.Novruzov, Q.Ə.Abbasov, Ə.Ə.Ələkbərov, Z.F.Məmmədov, S.M.Qasimov, Y.A.Kəlbəliyev, Ə.A. Sadıqov, Q.R. Rzayev, A.R.Kərimov, Y.A.Kəlbəliyev, R.B.Məhərrəmov, P.Q. Rzayev, F.Ş.Hacıyev və başqaları, xarici tədqiqatçılardan David Hamilton, David Alexander, Anne Britton, Christopher Nobels, Ann Yorissen, Efremov E.İ, Svirin A.R., Semeykin R.R, V.D. Qazman, Putnikova E.L, Qoremikin V.A., Qasıyev Z.P, Yusuf KAYA, Mehmet UTKU, Osman Altuğ, Y. Sürmen və başqaları bu mövzu ilə

əlaqədar sanballı elmi fikirlər bildirmiş və elmi istiqamətlər göstərmişlər.

Tədqiqatının obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasında aqrar sferada fəaliyyət göstərən, maliyyə icarə münasibətlərində olan, lizinq əməliyyatları aparan subyektlərdə mühasibat işinin aparılması, MHBS əsasında icarənin uçotunun və onun auditinin hazırkı vəziyyətinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın predmeti isə lizinqalanın maliyyə lizinqi əməliyyatlarının uçotu və auditinin nəzəri-praktiki və təşkilati-metodoloji problemlərinin həllinə yönəlmiş üsulların, vasitələrin və qanunauyğunluqların məcmusudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotunun MHBS-ə uyğun aparılması və bu əməliyyatların auditini üzrə müasir audit standartlarına əsaslanmasında vəziyyətinin araşdırılması, mövcud çatışmazlıqların və problemlərin aşkara çıxarılması, bu zəmində qabaqcıl ölkələrin təcrübələrindən də faydalanaraq bu istiqamətdə elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Aparılan tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- lizinqin mahiyyətinin açıqlanması, onun müasir tərifini formalaşdırmaq, maliyyə lizinqinin, əməliyyat lizinqinin, kreditin hüquqi əhəmiyyəti üzrə müqayisəli təhlillər aparmaq;

- əlavə sintetik hesabdən istifadə etməklə icarəçinin uçotu hesablarında lizinq əməliyyatlarının uçotu ilə əlaqəli metodiki və praktiki tövsiyələr hazırlamaq;

- kənd təsərrüfatı müəssisələrində lizinq əməliyyatları üzrə mühasibat uçotunun və auditin təşkilinin metodoloji əsaslarının və ümumiyyətlə uçot siyasətində əks olunmasının göstərilməsi, MHBS-ə inteqrasiyasının öyrənilməsi;

- kənd təsərrüfatı müəssisələrində lizinq əməliyyatlarında mühasibat uçotunun və auditin formalaşmasının əsas prinsiplərinin tədqiqi, MHBS-ə əsasən aqrolizinq əməliyyatları üzrə məlumatların maliyyə hesabatlarında uçota alınması və açıqlanmasına olan bütün

müasir yanaşmaları ümumiləşdirərək vahid uçot modelinin yaradılmasına nail olmaq;

- MHBS-in tələbləri əsasında uçot mükəlləfiyyətinin tam yerinə yetirilməsini ehtiva edən vergi uçotuna təsirliyi öyrənmək;

- müasir audit standartları əsasında aqrolizinq əməliyyatlarının kənar auditinin aparılması ardıcılığını tərtib etməklə auditorun iş sənədlərinin və audit sübutlarının mənbələrini müəyyən etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma, müşahidə, müqayisəli təhlil, struktur təhlili, həmçinin induksiya, deduksiya, sintez, analiz və tarixi yanaşmalar kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- təsərrüfat subyektiində lizinq əməliyyatlarının uçotunun və auditinin nəzəri-təşkilati istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi labüddür;

- lizinqin müasir təsnifatı üzrə maliyyə və əməliyyat istiqamətləri, həmçinin, kredit hüquqi forması ilə müqayisəli təhlillərin aparılması uçotun təşkili və aparılması üçün mütləqdir;

- lizinq əməliyyatının aqrar sektorda digər sahələrdən fərqli cəhətlərini göstərməklə aqrolizinqin çatışmazlıqları monitoring olunmalıdır və aradan qaldırılmalıdır;

- kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrində auditin planlaşdırılması üçün meyarlar sisteminin hazırlanması və əsas təşkilati mərhələləri, prosedurların müəyyən edilməsi auditin həyata keçirilməsi üçün vacibdir;

- respublikamızın müxtəlif mülkiyyət formalı aqrar təsərrüfatlarında lizinqverən və lizinqalan tərəfindən mühasibatlıq və audit işinin avtomatlaşdırılması, eləcə də təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi uçotun operativliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- MHBS-in tələblərinə əsasən aqrolizinq əməliyyatları üzrə uçot məlumatlarının maliyyə hesabatlarında təqdim edilməsi, açıqlanması və qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmalar verilmişdir;

- yenilənmiş hesablar planına əlavə analitik hesablar daxil etməklə lizinqalan və ya lizinqverən üzrə uçotun daha anlaşıqlı olması üçün metodiki və praktiki tövsiyələr işlənmişdir;

- hazırda istifadədə olan yerli təlimatlar və beynəlxalq audit standartları əsasında aqrolizinq əməliyyatları üzrə auditin aparılması ardıcılığını tərtib etməklə əsas istiqamətlərdə - auditin iş sənədlərinin tərtib edilməsində və audit sübutlarının toplanmasında - təkmil metodlar təqdim edilmişdir;

- lizinq əməliyyatları üzrə yenilənmiş ilkin uçot sənədləri formalarının tərtib edilməsi, aqrolizinq əməliyyatları üzrə audit yoxlamalarının asanlaşdırılması məqsədi ilə mütərəqqi iş axını cədvəli işlənib təqdim edilmişdir;

- daxili audit sistemi üzrə lizinq əməliyyatlarının, nəzarət sistemlərinin avtomatlaşdırılması üzrə “süzgənc” elementləri təyin edilmişdir;

- lizinq əməliyyatlarının müasir uçot metodikasının tətbiqi ilə əlaqədar məlumatlarda şəffaflıq, maliyyə nəticələrinə təsirlilik və bu əməliyyatların vergi uçotu ilə fərqliliyi müəyyən edilmişdir;

- maliyyə lizinqi ilə sublizinq əməliyyatlarının uçotunun əsas istiqamətləri üzrə fərqləndirilməsinin inkişaf etmiş bir çox ölkələr üzrə araşdırılması, onların nəzəri və praktiki olaraq fərqliliyinin uçot əməliyyatlarında əks etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində hazırlanmış təklif və tövsiyələr lizinq əməliyyatlarının uçotu zamanı sənədləşmə işinin sadələşdirilməsinə, qanunvericilik aktlarında lizinq münasibətlərinin daha müasir və asan təqdim edilə bilən hala gəlməsinə, audit işinin təşkilində lizinq əməliyyatlarının xüsusiyyətlərini nəzərə alan yoxlama sisteminin təkmilləşdirilməsinə, aqrolizinq üzrə proqram təminatı infrastrukturunun modernləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinə, audit risklərinin minimuma endirilməsinə xidmət edən səmərəli forma və metodların seçilib tətbiq edilməsinə imkan yarada bilər.

Tədqiqatın gedişi əsasında əldə olunmuş nəticələr və irəli sürülən təkliflər aqrar sektorda uçot və auditin təkmilləşdirilməsinə dair strateji sənədlərin, layihələrin, proqramların hazırlanmasında, aqrolizinq fəaliyyətinin bütövlükdə səmərəsinin artırılmasında habelə ali təhsil müəssisələrində “Maliyyə uçotu”, “Audit”, “Maliyyə Hesabatlığının Beynəlxalq Standartları”, “Praktiki audit”, “İqtisadi

hüququn tənzimlənməsi” və digər oxşar kursların tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələrinə dair yerli və xarici nüfuzlu jurnallarda 6 elmi məqalə (biri xaricdə olmaqla) dərc edilmiş, respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda 4 tezis (ikisi xaricdə olmaqla) çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində yerinə yetirilib.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə bölməsi və 139 mənbə daxil olan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 154 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işində 23 cədvəl, 5 şəkil və 13 sxem verilmişdir. Giriş – 14198 işarədən, birinci fəsil – 71610 işarədən, ikinci fəsil – 76700 işarədən, üçüncü fəsil – 61322 işarədən, nəticə – 7517 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi mətn hissəsi cədvəllər, qrafiklər, şəkillər və ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 231347 işarə təşkil edir.

DİSSERTASIYANIN MÜNDƏRİCATI

Giriş.

Fəsil I: Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Lizinq əməliyyatlarının uçotunun mahiyyəti və nəzəri əsasları.

1.2. Aqrar sahənin inkişafında lizinq əməliyyatlarının uçotunun təşkilinin rolu.

1.3. Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotunun normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılması mərhələləri.

Fəsil II: Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotu və auditinin təşkilinin qiymətləndirilməsi

2.1. Aqrar sfera müəssisələrində lizinq əməliyyatlarının uçotu və auditinin mövcud vəziyyəti.

2.2. Lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsi və bu əməliyyatlar üzrə müəssisədə audit işinin qurulması və tətbiqi istiqamətləri.

2.3. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində lizinq əməliyyatlarının təşkilində 16 saylı “İcarələr” adlı Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının istifadəsinin qiymətləndirilməsi.

Fəsil III: Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotunun və daxili auditinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi yolları.

3.2. Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının aparılmasında daxili audit işinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.3. Aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotu və auditini üzrə beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun avtomatlaşdırılmanın əsas hədəfləri.

Nəticə.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN MÜDDƏALAR

Müddəa 1: Təsərrüfat subyektlərində lizinq əməliyyatlarının uçotunun və auditinin nəzəri-təşkilati istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi labüddür:

Müasir iqtisadi şəraitdə, xüsusilə də aqrar sahədə maliyyə böhranlarının mövcud vəziyyətində, bir çox təsərrüfat subyektləri istehsalın şərtlənməsi və istehsalın artırılması üçün müasir avadanlıqlara ehtiyac duyur. Lakin risklərin böyük olduğu iqtisadi mühitdə heç bir sahibkar birbaşa investisiya qoyuluşları etmək istəmir. Bu vəziyyətdə texnikaların və avadanlıqların yenilənməsi üçün yeni kreditləşmə növü olan lizinq əməliyyatlarından istifadə etmək zərurəti yaranır. Araşdırmalardan məlum olur ki, bir çox təsərrüfat subyektləri istər lizinqverən, istərsə də lizinqalan təsərrüfatlar bir çox hallarda bu əməliyyatların mahiyyətinə deyil, formasına üstünlük verirlər və uçotlarında da hüquqların təhvil-təslimindən çox obyektlərin ötürülməsi kimi təqdim edirlər. Ancaq istənilən halda lizinq əməliyyatlarının məzmununu və spesifik xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmədən, nə onun uçotunun qurulması nə də auditinin təşkili təkmilləşdirilə bilməz.

Azərbaycanda lizinq münasibətləri əsasən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin¹ 747 və 751-ci maddələri və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin² 123.1 və 140-cı maddələri ilə tənzimlənir. Bu tənzimləmələrdə lizinqin tərfi verilməmiş sadəcə lizinqin obyektı, lizinq müqaviləsi, onun formaları və sair anlayışlar göstərilmişdir. Bu da gələcəkdə mühasibat uçotu predmeti olan torpaq, tikili və avadanlıq üzrə lizinq əməliyyatlarında çətinliklər yaradacaqdır. Maliyyə lizinqini izah edərkən, ilk öncə vergi məəcəlləsinə nəzər yetirməliyik. Bu məəcəllədən görüldüyü kimi, lizinq predmeti lizinqalanın sifarişində əsasında hazırlanır, lizinq predmeti müqavilə müddəti bitdikdən sonra lizinqalanın mülkiyyətinə verilməsi və yaxud qabaqcadan hesablanmış məbləğə satınalmaq hüququna malikdir. Müqavilənin maliyyə icarəsi sayılması üçün müqavilə müddəti lizinq predmetinin istismar müddətinin 75 faizindən artıq olmalı və ya qalıq dəyəri lizinq predmetinin müqavilənin əvvəlinə bazar dəyərinin 20 faizindən az olmalı, həmçinin yekun lizinq ödənişinin dəyəri bazar dəyərinin ən azı 90 faizinə bərabər və ya artıq olmalıdır yaxud icarəyə götürülən əmlak icarəçi üçün sifarişlə hazırlanmışdır və icarə müddəti qurtardıqdan sonra icarəçidən başqa heç kəs tərəfindən istifadə edilə bilməz. Lakin bildiyimiz kimi, vergi uçotu maliyyə uçotunun tam əhatəli hissəsi hesab olunmadığına görə bu təqdimmə ancaq vergi hesabatlarında keçərlidir və MHBS-ə əsasən nisbətlərlə müəyyən etmə onun təməl keyfiyyət göstəricisindən biri olan “mahyyətin formadan üstünlüyü” prinsipinə zidd gəlir. Araşdırmalardan məlum olur ki, nə Mülki Məcəllədə, nə də Vergi Məcəlləsində lizinqin digər növləri olan operativ və təkrar lizinqlə bağlı heç bir müddəə əks olunmamışdır ki, bu da uçotun aparılmasında, sublizinqlərin qeydiyyatında, əməliyyat lizinqinin təkrar istifadəsində iştirakçılar arasında qeyri-müəyyənlik yarada bilər.

¹ Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. // 2023-cü il 30 may tarixinədək edilmiş dəyişikliklərlə. - Bakı: Hüquq Yayım Evi, - 2023.

² Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. // 2024-cü il 1 yanvar tarixinədək edilmiş dəyişikliklərlə. – Bakı: Hüquq Yayım Evi, - 2024, - 276 s.

Müasir audit işinin təşkilində əsas yanaşma audit proseslərinə BAS prizmasından baxılmasıdır. Hesab edirik ki, bunun üçün əsas nəzəri-metodoloji əsas Beynəlxalq Audit Standartlarının özüdür. Ona görə də istənilən halda audit işinin təşkilində bütün yeniliklərin işlənilməsi, tanınması və tətbiqi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Müddəa 2: Lizinqin müasir təsnifatı üzrə maliyyə və əməliyyat istiqamətləri, həmçinin, kredit hüquqi forması ilə müqayisəli təhlillərin aparılması uçotun təşkili və aparılması üçün mütləqdir:

Hesab edirik ki, müasibat uçotunda ən mötəbər mənbə kimi lizinqin tərifini “İcarə” adlı 16 sayılı Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarında verilmişdir. Standarta əsasən “*Maliyyə icarəsi-aktiv üzrə mülkiyyət hüququna aid bütün risk və müqafatların ötürülməsini təmin edən icarə növüdür. Sonda, mülkiyyət hüququ həm keçə, həm də keçməyə bilər*”. Digər izahlardan biri kimi Dünya Bankı tərəfindən təqdim edilmişdir ki, lizinq tərəflər arasında razılaşdırılmış dövrü ödənişlər müqabilində onun mülkiyyəti olan digər tərəfin əmlakından bir tərəfə istifadə etməyə imkan verən xüsusi münasibətdir. Sonda bütün tərəfləri qane edən tərif isə Avropa Lizinq Assosiasiyasının yanaşmasıdır. Bu yanaşmaya görə istehsal obyektlərinin, sənaye obyektlərinin, avadanlıqların, daşınmaz əmlakın icarəçi tərəfindən istehsal məqsədləri üçün istifadəsi üçün icarə müqaviləsi, bu avadanlıq icarəyə verən tərəfindən alındığı halda, o, həmçinin mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır.

Biz maliyyə lizinqini tam dərk etməmiş üçün onun digər növü olan əməliyyat lizinqini də araşdırmalıyıq. Belə ki, əməliyyat lizinqi elə lizinq növüdür ki, ona görə əmlakın lizinqə verilməsi müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir, texniki vasitə və avadanlıqların normal istifadə müddətindən xeyli azdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, operativ lizinq müqaviləsinin obyektinə əksər hallarda icarəçinin qısamüddətli, mövsümi və ya birdəfəlik işlərin görülməsi üçün lazım olan əmlakdır.

Mühasibat uçotunda “maliyyə lizinqi” və “əməliyyat lizinqi” terminləri ilk növbədə lizinq əməliyyatları ilə əlaqələndirilir. Tədqiq olunan obyekt texniki vasitələrə sahiblik və istifadə ilə bağlı praktiki

olaraq bütün risklərin və gəlirlərin icarəyə verəndən icarəçiyə, lizinq əməliyyatının obyektinin isə sonunda ona keçdiyi əməliyyat kimi müəyyən edilirsə, lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, o zaman, fikrimizcə, icarəyə götürülmüş əmlakın dəyərini və icarə ödənişləri baxımından icarəyə verənə münasibətdə öhdəliklərinin məbləğini öz maliyyə hesabatlarında əks etdirən icarəçidir.

Cədvəl 1.

Lizinq əməliyyatlarının təsnifləşdirilməsi

<i>Təsnifat xüsusiyyətləri</i>	<i>Lizinq münasibətlərinin təşkili formaları</i>
1. Lizinq obyektləri	- avtonəqliyyat vasitələrinin lizinqinə; - kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının lizinqinə; - neft və qaz avadanlıqlarının lizinqinə; - tikinti və yol avadanlıqlarının lizinqinə; - maşınqayırma avadanlıqlarının lizinqinə; - qida avadanlıqlarının lizinqinə; - çap avadanlıqlarının lizinqinə; - metallurgiya avadanlıqlarının lizinqinə; - ağac kəsmə avadanlığının lizinqinə; - bina və tikililərin icarəyə verilməsi.
2. Lizinq əməliyyatının maliyyələşmə mənbələri	- bank krediti və ya büdcə krediti yolu ilə lizinq; - öz hesabına lizinq; - kombinə edilmiş lizinq
3. Lizinq əməliyyatının növü	- əməliyyat; maliyyə
4. Lizinq münasibətlərinin subyektlərinin tərkibi	- ikitərəfli; çoxtərəfli
5. Əməliyyat xidmətinin həcmi	- «xalis»; qismən xidmət; tam xidmət
6. Bazar sektoru	- daxili; xarici
7. İcarə ödənişlərinin xarakteri	- pul; kompensasiya; qarışıq
8. İcarəyə verən üçün risk dərəcəsi	- zəmanət verilmir; zəmanətli

Mənbə: cədvəl ədəbiyyatlardan istifadə edərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.³

Əslində, maliyyə lizinqi uzunmüddətli alış kreditinin bir formasıdır. Maliyyə lizinqi müqavilənin müddəti başa çatdıqdan sonra icarəçi icarəyə götürdüyü obyektə geri qaytara, müqavilənin

³ Namazov, R. Lizinq nədir və onun yaranma tarixi. // - Bakı, AMEA Kibernetika İnstitutunun əsərləri. - 2014. – s.79

müddətini uzada və ya yenisini bağlaya, həmçinin icarəyə götürdüyü obyekt qalıq dəyəri ilə ala bilər. Lizing münasibətlərində daha bir məsələ, lizing əməliyyatlarının kredit əməliyyatları ilə müqayisəli təsviridir ki, burada lizingin daha mürəkkəb hüquqi və iqtisadi xarakterinin olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Lizing münasibətlərinin mürəkkəbliyi onunla müəyyən edilir ki, onlar lizing müqaviləsi ilə yanaşı, alqı-satqı müqaviləsi, girov müqaviləsi, kredit müqaviləsi, lizingdə olan avadanlıqlarda istehsal olunan məhsulların tədarükü müqaviləsi ilə şərtlənir.

Kreditlə lizingin əsas fərqlərindən biri də odur ki, kreditləşmədə alqı-satqı baş verdiyindən alınmış aktiv kreditin girovu kimi göstərilir. Lizing prosesində isə avadanlığın alqı-satqı prosesi sonda baş verdiyinə görə özünükləşməyə qədər (alqı-satqıya qədər) münasibətlər icarə, alqı-satqıdan sonra isə təsərrüfat subyektinin aktivini kimi göstərilir. Bu kimi proseslərdə əlbəttə mühasibat uçotunun və audit prosesinin aparılmasında fərqliliyi labüd edir.

Müddəa 3. Lizing əməliyyatının aqrar sektorda digər sahələrdən fərqli cəhətlərini göstərməklə aqrolizingin çatışmazlıqları monitorinq olunmalıdır və aradan qaldırılmalıdır:

Bildiyimiz kimi, aqrar sfera öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər istehsal sahələrindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu sahə üzrə mühasibat uçotunun təşkili zamanı bu sahəyə məxsus fərqlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ona görə də hesab edirik ki, aqrolizing üzrə kifayət qədər mürəkkəb proseslərinə malik olan lizing əməliyyatlarının uçotunda aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- a. Təbii amillərlə birbaşa təmaslardan yaranan risklər.
- b. İstehsal alətlərinin mövsümlüyü problemləri.
- c. İstehsalın təbii amillərdən asılılığına görə əmək ehtiyatlarının bölüşdürülməsi.
- d. Aqrar sahəyə tam uyğunlaşdırılmış avtomatlaşmış müasir sistemlərin demək olar ki, mövcud olmaması.

Araşdırmamızda lizingin müsbət tərəfləri kimi çatışmazlıqlarına da şahid oluruq. Beləki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə problemlər öz əhəmiyyətsizliyi ilə seçilsə də, ölkəmizdə əfsuslar olsun ki, belə deyildir. Lizing əməliyyatlarının çatışmazlıqlarının

göstərilməsi və aradan qaldırılması gələcəkdə lizinq əməliyyatlarının faydalı olmasına və əlçatanlığına təminat verəcək və indidən düzgün qurulmuş lizinq münasibətləri isə onun faydalılığını artıracaqdır. Ona görə də lizinq əməliyyatlarının müsbət və mənfəi tərəflərini cədvəl 2 vasitəsi ilə görmək olar:

Cədvəl 2.

Lizinq əməliyyatlarının müsbət və mənfəi cəhətləri

Lizinqin üstünlükləri	Lizinqin çatışmazlıqları
Sadə sənədləşmənin olması; praktika göstərir ki, kreditlə almaqdan daha tez olur və lizinq müqaviləsinin bağlanması ödəmə qabiliyyəti üzrə tələb banklara nisbətən daha yumşaqdır.	Praktikaya görə lizinq faizləri həmişə bankın kredit faizlərindən yüksək olur. Bu isə lizinqin əsas mənfəi cəhəti hesab edilə bilər. Ancaq bu məsələnin həllində vergi güzəştlərin edilməsi lizinq xidmətinə olan marağı təşviq edə bilər.
Sahibkardan mütləq VÖEN tələbi olur ki, bu da lizinqin bəzi məhsullarının (avtolizinq, şəxsi avadanlıqların alışı və s.) banklarla rəqabətində problemlər yaradır.	
Avadanlıq və nəqliyyat vasitəsi əldə etmək niyyəti olan lakin, kifayət qədər girovu olmayan hüquqi və fiziki şəxslər üçün lizinq demək olar ki, ən optimal vasitədir. Dünya praktikası göstərir ki, avadanlığın dəyərini demək olar ki, onun ömrünə proporsional ödəyərək sahiblənmək əlavə vəsaitlərin digər sahələrə yönəlməsi ilə daha çox vəsaitin əldə olunmasına imkanlar yaradır.	Sahibkarın hüquqi münasibətlərdə özünü küləşmə hissəsinin rəsmiyyətə tam keçməməsindən (tam olaraq son ödənişdən sonra mülkiyyət hüququ icarəçiyə ötürülür) icarəçi sahiblik hüququnu tam olaraq hiss edə bilmir və əmlakla təmir xərcləri şəklində əlavə maliyyə qoymaqdan yayınır.
Kreditdən fərqli olaraq lizinq alan lizinq ödənişləri istehsal xüsusiyyətlərinə uyğun tərəflərin razılığı ilə "elastik" qrafiklərlə ödəyə bilər, (xüsusilə də kənd təsərrüfatında bu vacib üstünlükdür).	Lizinq obyektinin dəyərinə nisbət olaraq (20%-50% arası) ilkin ödənişin tələb edilir bu da icarə münasibətlərində haqlı narazılıqlara səbəb olur.
Əmlaklı lizinq yolu ilə əldə etməklə sahibkar özünün vergi ödənişlərini optimallaşdırma bilər. Başqa sözlə, adətən lizinq ödənişləri tam olaraq məhsulun maya dəyərinə daxil edilə bilər. Burada həm marağ faizi həm də əsas hissə amortizasiya şəklində xərcə tanınır. Bu	Göstərilən müsbət hallarla yanaşı əmlakın lizinq verənin adına sənədləşməsi tələb edir ki, sonda daha bir sənədləşmə ilə əmlak lizinqalanın adına rəsmiləşdirilsin. Bu isə iki dəfə sənədləşdirmə aparılması deməkdir.

<p>isə mənfəət vergisi üzrə vergi ödənişini azaldır ki, nəticədə təsərrüfat subyektinin dövrüyyə vəsaiti daha az kənara çıxır. Bank krediti ilə müqaisədə isə məhsulun maya dəyərində ancaq marağ faizi şamil edilir. Vergi nöqtəyi nəzərindən əmlak son ödənişə qədər lizinqverəndə qaldığına görə lizinqalan əmlak vergisindən də azad hesab edilir. Müddətinin sonuna qədər lizinqə verəndə qalır.</p>	
---	--

Mənbə: cədvəl ədəbiyyatlardan istifadə edərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.⁴

Cədvəldə verilənlərdən əlavə olaraq aqrolizinqin üstün tərəfləri kimi, dövlət nəzarətinin olması, tələbatların mərkəzləşmiş qaydada həll etmə istəyi, dövlət subsidiyalarından birbaşa faydalanma, dövlət sığortalarının əlçatanlığı, gələcəkdə də lizinq yolu ilə ehtiyat hissələrinin əldə olunması imkanlarını göstərmək olar. Lakin araşdırmalardan məlum olduğu kimi mənfəət tərəflərində mövcuddur.

Buna misal olaraq: Tələbatın tam ödənilməməsi, rayonlaşdırılmamış avadanlıqlarla təchiz olunma, istənilməsə də bu sahə üzrə rəqabətin aşağı salınması və daha qabiliyyətli lizinqverən təşkilatların bazardan çıxarılmasına səbəb olur.

Müddəa 4. Kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrində auditin planlaşdırılması üçün meyarlar sisteminin hazırlanması və əsas təşkilati mərhələləri, prosedurların müəyyən edilməsi auditin həyata keçirilməsi üçün vacibdir:

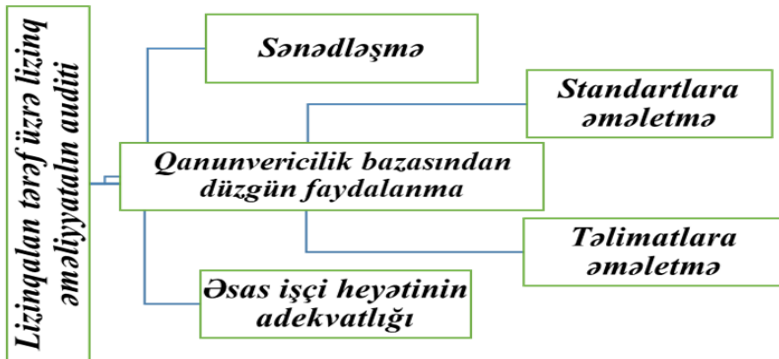
Audit işi ölkəmizdə beynəlxalq audit standartlarına uyğun aparılması ilə əlaqədar mükəlləf olunduğu anlaşılır və müasir fəaliyyət sahələrindən olan lizinq əməliyyatları da yeni audit prosedurlarının mövcudluğu fonunda bu məsələdə istisna təşkil etmir. Xüsusilə lizinq əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsində maliyyə uçotu qaydalarından fərqliliyi gələcəkdə təxirə salınmış vergilərin debitor və ya kreditor kimi tanınmasında, bununla əlaqədar qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergi güzəştlərinin tətbiqi

⁴ Кондраков, Н.П. Бухгалтерский учет / Н.П. Кондраков. - М.: Проспект, – 2018.

məsələləri auditin beynəlxalq tələblər səviyyəsində aparılmasını labüd edir.

Auditorlar lizinq əməliyyatlarında ən azı iki tərəfin də məlumatlarını onların özləri ilə razılaşdırdıqdan sonra, heç bir məsələnin indi və ya gələcəkdə mübahisələnməsinə zəmanət yarandığı halda, bununla əlaqədar auditora (özündə) tam əminlik yarandıqdan sonra rəy formalaşdırma bilər. Beləliklə, aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının mürəkkəbliyini nəzərə alaraq audit işinin qurulması zamanı aşağıdakı istiqamətləri göstərmək olar.

Şəkildən də görüldüyü kimi, aparılan bütün audit işləri əsasən sənədlərin yoxlanılması (bura lizinq obyektinin daxil olması, müqavilə, kommersiya xərclərini təsdiqləyən sənədlər, müvafiq qaimələr, gömrük sənədləri, invoislər, istehsalata buraxılış aktı, podrat müqvilələr, inventar jurnalları, inventar kartları və sairə), MHBS və BAS əsasında tanınma, təqdim etmə və qiymətləndirmələr, maliyyə hesabatlarında lizinq obyektinin əks olunması, izahlı şərhlərdə Şərhlər Komitəsinin tövsiyələrinə istinadlar, Konseptual Əsaslara uyğunluq yoxlanılmalıdır.

Şəkil 1. Aqrar sferada audit işinin qurulması istiqamətləri.

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Biz belə nəticəyə gəlirik ki, aqrar lizinq əməliyyatlarının auditinin təşkilində aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

1. BAS ilə yoxlanılma ancaq MHBS-ə tam keçiddən sonra əhəmiyyətli ola bilər.

2. BAS üzrə yoxlama bütün audit standartlarına tam şəkildə əməl edilməsi ilə mümkündür.

3. Azərbaycan Respublikasında lizinq münasibətlərinin qorunması, inkişafı və lizinqin hüquqi bazasının tamamlanması üçün “Lizinq fəaliyyəti” haqqında Qanun qüvvəyə minməlidir.

4. Lizinq əməliyyatı tərəflərinin uçotunun və fəaliyyətinin auditinin düzgün qurulması üçün konkret uçot təlimatı olmalı və lizinqin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alan audit yanaşması formalaşmalıdır. Məsələn, lizinqin kredit əməliyyatından ayıran konturlar, əlaqəli tərəflərin yoxlanılması, audit sübutlarına olan son tələblərə əmələtmə və s.

5. MHBS və BAS bilən mütəxəssislərin cəlb edilməsi və onların aqrar sahədə lizinq əməliyyatlarının qeydiyyat/yoxlama işlərinin təşkilinə cəlb edilməsi mexanizmləri formalaşmalıdır. Bu sahədə xidmət haqqlarının az olması savadlı mütəxəssislərin cəlb edilməsini məhdudlaşdırır.

6. Sənədləşmə işinin sadələşdirilməsinə nail olunması həm vaxta qənaət, həm də inzibati işlərin azalmasına səbəb olacaqdır. Bu isə öz növbəsində izafi xərcləri azaldacaqdır. Məsələn, satış müqaviləsi ilə lizinq müqaviləsinin birləşdirilməsi, bahalı hissələrin də lizinqlə alınması işinin təşkili buna misal ola bilər.

7. Avtomatlaşdırılmış uçot və daxili audit sistemlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi üçün təşviqlərin təşkili həyata keçirilməlidir.

Göründüyü kimi, hələ aqrar sferanın lizinq əməliyyatları üzrə fəaliyyətində bir çox məsələlər hələ tam həllini tapmamışdır, lakin hesab edirik ki, son zamanlar uçot və audit xidmətinin mükəmməlləşdirilməsi, avtomatlaşdırılmış proqram təminatlarının tətbiqi məsələlərin istər dövlətin, istərsə də təsərrüfat subyektlərinin loyallığı yaxın gələcək üçün gözəl imkanlar vəd etməkdədir. Bunlara əsasən audit işini təkmilləşdirmək üçün aşağıda göstərilən yeni tətbiq olunacaq audit formalarını misal göstərmək olar:

“Təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında” işçi sənədi, “Maliyyə lizinqi (sublizinq) əməliyyatlarının auditi üzrə müqavilə” işçi sənədi, “Aqrolizinq əməliyyatlarının yoxlanılması zamanı

əhəmiyyətlik səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili” işçi sənədi, “Aqrolizinq Əməliyyatları üzrə Ümumi Audit Planı” işçi sənədi və s.

Müddəa 5. Respublikamızın müxtəlif mülkiyyət formalı aqrar təsərrüfatlarında lizinqverən və lizinqalan tərəfindən mühasibatlıq və audit işinin avtomatlaşdırılması, eləcə də təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi uçotun operativliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MHBS-dən fərqli olaraq, bir çox ölkələrin milli standartları, bir qayda olaraq, təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunu və bu qaydalara istisnaları ətraflı təsvir edən müfəssəl qaydalar toplusudur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci il tarixindən mühasibat uçotu üzrə məlum qanuna dəyişiklikdən sonra uçot qaydaları MHBS-ə getdikcə yaxınlaşdı və hazırda fəaliyyət göstərən mühasibat uçotu standartları beynəlxalq standartlara keçdi. Lakin bəzi hallarda hələ də fərqlər qalır. Respublikamızda bəzi xarici ekspertlərin də dediyi kimi icarənin MHBS-ə uyğun olaraq uçotu məsələləri diqqətə layiqdir. Son qərar olaraq “İcarələr” adlı 16 sayılı Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartı yaradılmış və bu standartla aşağıdakı Standartların və Şərhlərin əvəz edilməsi baş vermişdir:

- (a) “İcarələr” adlı 17 sayılı MUBS;
- (b) “Müqaviləyə icarə elementinin daxil olub-olmadığının müəyyən edilməsi” adlı BMHŞK-nın 4 sayılı Şərhi;
- (c) “Əməliyyat icarələri – Stimullar” adlı ŞDK-nın 15 sayılı-li Şərhi;
- (d) “İcarənin Hüquqi Forması ilə olan Əməliyyatların Mahiyyətinin Qiymətləndirilməsi” adlı ŞDK-nın 27 sayılı- Şərhi”.

Məqsəd bu standart müqavilə tərəfləri tərəfindən icarə əməliyyatlarının təsnifatına və uçotuna vahid metodoloji yanaşmanın müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat nəticəsində audit işinin qurulmasında aşağıdakı məsələlər yenilik olaraq təqdim edilə bilər:

- müasir çağırışlar audit məsələsinə sadəcə nəzarət kimi baxılmasını deyil, eyni zamanda yeni imkanların da yenidən qiymətləndirilməsi kimi baxılmağı tələb edir;

- lizinq əməliyyatlarının fərqli metodologiya əsasında formalaşmasını nəzərə alaraq lizinq münasibətində olan tərəflər üzrə daxili audit işinin qurulması qaydaları fərqləndirilməlidir.

Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, tərəflərin mühasibat uçotu formasının və mahiyyətinin fərqliliyinin təsirindən başqa həm də tərəflərin müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri də bu məsələyə əsaslı təsir göstərir;

- lizinq əməliyyatları üzrə kənar və daxili audit işinin müasir təşkili qaydaları üzrə proqram təminatlarının düzgün seçimində tövsiyələr verilmişdir;

- BAS üzrə tələblərdən faydalanaraq Daxili Audit Təlimatının hazırlanması üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərin uyğunluğuna əsasən gələcəkdə aşağıda göstərilən mərhələlər üzrə lizinq uçotunun avtomatlaşdırılması məqbul və elmi əsaslandırılmış hesab edilə bilər:

1. Proqram təminatının seçilməsi mərhələsi: bu mərhələdə lizinq əməliyyatları üzrə uyğun uçot proqramının seçilməsi təmin edilir.

2. İnformasiya bazası, informasiyanın daxil edilməsi və inteqrasiya: Bu imkanlar uçot proqramını işin tutumuna, yerli qanunvericiliyin və MHBS-in tələblərinə, fəaliyyət istiqamətinə, əhəmiyyətlik dərəcəsinə müvafiq olaraq təşkil etmək lazımdır.

3. Lizinqin maliyyə hesabatlarında təqdim edilməsi və tanınma meyarları: Yenilənmiş qaydalara əsasən proqram təminatı lizinq əməliyyatlarının uçotunu MHBS əsasında (xüsusilə də BMHS 16-a görə) ya ənənəvi mühasibat qaydaları ilə ya da yerli qanunvericilik əsasında formalaşmış metodologiyalardan istifadə etməyi üstün tutur. Bu günün tələbi isə lizinq əməliyyatlarının mürəkkəbliyini nəzərə alaraq söyləməyə əsas verir ki, bütün hallarda maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda təqdim etmə və aktivlərinin, öhdəliklərin tanınması avtomatlaşdırılmalıdır.

4. Hesablamaların avtomatlaşdırılması: hesablanmış faiz xərcləri, cari və yekun maliyyə hesabatlarının hazırlanması, TTA üzrə amortizasiyanın uçotu, əməliyyatlar üzrə bütün müxabirləşmələrin verilməsi, icarə müddətləri, şərti öhdəlik və aktivlərdə diskontlaşma əməliyyatlarının aparılması, qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi, öhdəliklər üzrə hesablanmış borcların uçotu və sair məsələlər bu bölməyə daxil ola bilər.

5. Hesabatlıq və məlumat açıqlamaları: Uçot üzrə proqram təminatı lizinq əməliyyatlarını maliyyə hesabatlarının tam formatında açıqlamaladır: bunlara maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat, mənfəət və zərər haqqında hesabat, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar daxildir və onların hamısı MHBS əsasında açıqlanma məcburiliyindədir. Əlavə olaraq maliyyə hesabatları üzrə qeydlərdə yazılacaq lizinq haqqında müvafiq informasiyalar məlumat daxil edilərək açıqlama tələblərinə əməl edilməlidir.

6. Lizinq əməliyyatları üzrə proseslərin yoxlanması: İstifadəçi tərəfindən seçilmiş uçot üzrə proqram təminatı lizinq təşkilatları üçün lizinq əməliyyatlarının izlənməsini, uyğunsuzluqları, lizinq müqavilələri üzrə hərəkətlərə nəzarəti təmin etməlidir.

7. Proqramın auditi və baza təhlükəsizliyi: uçotun avtomatlaşdırılmış modullarından biri və bəlkə də ən vacib olanı sistemin auditi moduludur. Bu modul vasitəsi ilə sistemin avtomatik auditinin aparılması ilə həm nəzarət xərclərinə, həm də audit riskinin azalmasına nail olunur.

Lizinq uçotunun aparılmasında istifadə edilən proqram təminatları ilə bağlı dissertasiya işində geniş məlumat verilmişdir.

Proqram təminatı tətbiq olunduqdan sonra təsərrüfat subyekti mühasibat uçotuna nəzarəti müasir audit qaydalarına etibar etməli və xüsusilə də auditin bir hissəsi hesab edilən proqram təminatı (sistem) auditinin təşkilində maraqlı olmalıdır. Sistemi audit edərkən “auditor əsasən proqramın tərkib hissəsi olan modulların düzgün işləməsini, proqrama icazəli daxil olmanı (programm key), əməliyyatların standartlara və yerli qanunvericiliyə uyğun təşkilini və sair məsələlərin həllini yoxlamalıdır”⁵. Mühasibat proqramının auditi ilə bağlı əsasən aşağıdakı mərhələlər aparılmalıdır.

⁵ Fogarty, T.J., Kalbers, L.P. An empirical evaluation of the interpersonal and organization a correlates of professionalism in internal auditing. Accounting and Business Research. 2000, 30(2), pp. 215-236.

Şəkil 2. Proqram auditinin mərhələləri

Mənbə: Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Fikrimizcə, lizinq proqramlarına əsaslanan audit alqoritmi aşağıdakı şəkildə hazırlana bilər:

1-ci addım - lizinq üzrə yerli qanunvericilik bazasını, daxili və üst qurumların işçi təlimatlarını və beynəlxalq standartları bilməlisiniz;

2-ci addım – rəşional düşüncə və riyazi məntiqə əsaslanmış hesablamaların aparılmasına nail olunmalıdır;

3-cü addım – informasiyanın daxil edilməsində səhvlərin maksimum blokləşdirilməsi üçün alətlərin hazırlanması və yenidən yoxlanması;

4-cü addım - tapılmış səhvlərin və digər uyğunsuzluqların idarə edilməsi üçün köməkçi alt modulların tərtib edilməsi;

5-ci addım – yoxlama/üzləşmə elə aparılmalıdır ki, sadədən mürəkkəbə və ya əksinə alidən ibtidaiyə prinsipinə əsaslanmış olsun. Yəni, sintetik hesablar subhesablarla, subhesablar analitik hesablarla, ilkin sənədlər icmal sənədlərlə, baş kitabla sınaq balansı, sınaq balansı ilə yekun balansın fərqləri müəyyən oluna bilsin və uyğunsuzluqlar zamanında aşkarlansın.

6-cı addım – yekun məlumatlar təhlillərin aparılmasına münasibdirimi? Yəni hesabatlığın “oynaqlığı” (flexible) istənilən məlumatın yoxlanmasına şərait yaratmalıdır;

7-ci addım – yoxlamanın nəticələrinin sənədləşməsi. Burada audit prosesinin sənədləşməsinin aparılması gələcəkdə yoxlama zamanı etibarlı məlumatların toplanmasında əhəmiyyətli təsirə malik

olacaqdır. Bu baxımdan audit prosesinin sənədləşməsindən sonra hər hansı uyğunsuzluq və səhvlər də daxil olmaqla, nəticələri ümumiləşdirən hesabatlar yaradılmalıdır.

8-ci addım - son addım kimi məlumatların yenidən yoxlanması və son nəticələrin təsdiq edilməsidir. Bu addımda alqoritmlərin düzgünlüyünü və effektivliyini yenidən mümkünə fərqli alətlərlə yoxlamaqla daha etibarlı nəticələrin əldə edilməsinə tam əminlik yaranır.

NƏTİCƏLƏR

Tədqiqat işində aqrar sferada lizinq əməliyyatlarının uçotu və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılmış və bu sahə üzrə problemlər göstərilməklə onların həlli yolları verilmişdir. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə şanlı qələbələrdən sonra işğal altında uzun müddət yararsız hala salınmış aqrar sahənin yenidən dirçəldilməsi ölkəmiz qarşısında prioritet hesab edilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilər Azərbaycanın iqtisadiyyatı və ölkənin ümumi inkişafı üçün böyük bir potensiala malikdir. Lizinq əməliyyatları bu potensialın səfərbər edilməsinə ciddi dəstək təşkil edəcək və yeni iş sahələrinin inkişafını sürətləndirəcəkdir. Yerinə yetirilmiş dissertasiya işindən əldə edilmiş nəticələri, yeni elmi yanaşmaları, müddəaları, təklif və tövsiyələri qısa şəkildə aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

1. Aqrar sfera təsərrüfat subyektlərində əsas vəsaitlər kimi tanınmış aktivlərin təmin edilməsində lizinq münasibətləri böyük rol oynayır və bu aktivlərin maneəsiz əldə edilməsində əlverişli maliyyə mənbəyi hesab edilir. Bununla yanaşı lizinq əməliyyatları bir çox xüsusiyyətinə görə həm icarə, həm də kredit münasibətlərinə çox bənzəsə də, öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Araşdırmamızda biz lizinqin tam tərifini verə bilmişik. Belə ki, lizinq - icarəyə verən subyekt tərəfindən hər hansı aktivdən razılaştırılmış zaman müddətinə istifadə etmə hüququnun ödəniş və ya ardıcıl ödəniş müqabilində icarəçiyə ötürülməsi haqqında bağlanmış müqavilədir. Hesab edirik ki, icarənin maliyyə və əməliyyat növlərinə bölmədən uçotunun aparılması düzgün olmadığına görə bu anlayışlar da fərqləndirilməlidir. Maliyyə icarəsi-aktivin mülkiyyət hüququna

əsaslanaraq aktivə məxsus olan risk və mükafatların bütünlüklə ötürülməsini təmin edən icarə növüdür. Prosesin sonunda, mülkiyyət hüququ keçə və ya keçməyə bilər. Əməliyyat icarəsi isə maliyyə icarəsindən fərqli olaraq adi digər icarədir.

2. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, lizinq obyektinə olmuş aktiv əsasən amortizasiya metodu kimi azalan qalıq metoduna əsaslanır. Hesab edirik ki, xərclərin gəlirlərə adekvatlığı prinsipinə görə bu, düzgün deyildir. Belə ki, standartın imkanları çərçivəsində təqdim edilmiş hər bir uyğun amortizasiya metodlarından istifadə edilməlidir. Əlbətdə, belə hesablama vergi uçotunun maliyyə uçotuna uyğunluğa çətinlik yaratsa da, sonda maliyyə hesabatlarının mötəbərliyinə təminat verəcəkdir. Beləliklə də, TTA kimi çıxış edən lizinq obyektləri öz istifadə müddətinə və istifadə şəraitinə görə dəyərini bölüşdürə biləcəkdir.

3. Maliyyə lizinqi zamanı baxılmalı əsas məsələlərdən biri də təmir məsələsidir. Çünki sahibkarlar lizinqə götürülmüş avadanlığın təmir etdirməkdə çox da maraqlı olmurlar. Odur ki, maliyyə lizinqi üzrə alınmış aktivlərin əsaslı təmirinin lizinqin dəyərinə əlavə edilməsi sahibkarın əlavə xərclərdən qorunmuş olacağı və istehsalatda avadanlıqların boş dayanmalarının qarşısını alacağı. Lizinq müqaviləsinin tərtibində çox vaxt xərclərin tanınmasının balans dəyərinə təsirliyin necə nəzərə alınması tam qeyd edilmir. Hesab edirik ki, belə hal mövcud olarsa, dəyişiklik üzrə nəticə icarə şərtlərinin qəbul edilməsi tarixinə baş vermiş hadisə kimi qəbul edilməlidir. Bir çox hallarda lizinq əməliyyatı həyata keçirən tərəflər aralarında həm alış müqaviləsi, həm də lizinq müqaviləsi hazırlayırlar. Hətta bəzi təsərrüfat subyektləri satış müqaviləsini də ayrıca tərtib edirlər. Ona görə də müqavilədə baş vermiş istənilən dəyişikliklər yenidən qiymətləndirilməli və bu təsiri ödənişin həcmində və uçotuna olan münasibəti öyrənilməlidir məsələn 16 sayılı MHBS də göstərilir ki, müqavilə şərtindən əsli olmayaraq lizinq obyektinin təmiri istifadə hüququ müddətində bu hüquqdan istifadə edən tərəfin xərclərində göstərilməlidir. Ona görə də əsaslı istənilən təmir xərcləri kapitallaşaraq yenidən amortizasiya edilməli və uçota alınmalıdır.

4. Aqro müəssisələrdə lizinq əməliyyatlarının uçotu zamanı sənədləşdirilməsi zamanı bir çox təkrarlanmalara yol verilir. Belə ki, tərəflər aralarında həm “Lizinq müqaviləsi”, həm “Alqı-satqı müqaviləsi”, həm də təhvil təslim üzrə bir sıra təkrarlanan sənədlər tərtib edirlər. Hesab edirik ki, bu sənədləri “Ümumi lizinq Müqaviləsi Sənədi” tərtib etməklə kombinəlaşdırmək mümkündür. Təklif edirik ki, hər üç tərəf (lizinqalan, lizinqverən və satıcı) bu müqavilə ilə təsbit edilə bilər və razılaşma üzrə hər bir tərəfin mövqeyləri və razılıqları bu müqavilə ilə təsdiqlənə bilər.

5. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Respublikamızda da “Lizinq fəaliyyəti haqqında” qanun qüvvəyə minməli və müasir tələblərin hamısı bu qanunun təsiri altında olmalıdır. Post sovet ölkələri içərisində ən tez lizinq haqqında qanun qəbul etsək də, sonradan bu qanunun əsas müddəaları Mülki Məcəllənin müvafiq maddələrinə transfer olmaqla qanunun özü qüvvədən düşmüşdür. Həmçinin, ölkəmiz məlum qanunun qəbulundan sonra mütləq Beynəlxalq Maliyyə Lizinqi haqqında Ottava Konvensiyasına qoşulmalıdır. Hazırda ölkə səviyyəsində Azərbaycan Lizinq Şirkətləri Assosiasiyası bəzi məsələlərin həllində (xüsusilə məsləhətləşmələr şəklində) yardımçı olsa da, bir çox strateji məsələlərdə, məsələn uçot qaydalarının fərqliliyinin öyrənilməsi, təhlillərin aparılması, məlumatların bölüşdürülməsi, audit işi üzrə lizinqin spesifik qaydalarının tətbiqi bizi bu sahə üzrə təmərküzləşməyə məcbur edir.

6. İcarələrin uçotu beynəlxalq standartlara uyğun olaraq maliyyə hesabatlarında düzgün təqdim etmə üçün vacibdir. Belə ki, icarənin uçotu birbaşa hesabatlara təsir göstərir. Yəni, balansdankənar uçotun yeni qaydalara əsasən aparılması lizinqalan və lizinqverənin hesabatlarında tərəf olaraq ya aktiv, ya da öhdəlik kimi tanınmalıdır.

7. Araşdırmalarımıza görə, lizinq əməliyyatlarının uçotunun yoxlanılması zamanı lizinq müəssisələri üçün daxili auditin məcburiliyi həyata keçirilməlidir. Bu vəzifə kredit təşkilatları üçün vacib inzibatçılar siyahısında olduğu kimi, lizinq təşkilatlarında da həcmindən asılı olmayaraq daxili auditor vəzifəsinin olması məqsədemüvafiqdir.

8. Hesab edirik ki, aqrolizing təşkilatlarında güzəştlərinin (subsidiyalar fonunda) uçotu dəqiq aparılmır. Bu işə yol verilməzdir. Subsidiyaların uçotu 20 saylı “Hökumət subsidiyalarının uçotu və hökumət yardımı haqqında məlumatın açıqlanması” adlı MUBS-nın tam tələbləri əsasında aparılmalıdır. Cari vəziyyətdə bir çox təşkilatlar uçotun yetərsizliyindən gəlirlərin uyğun zaman üzrə tanınmasını düzgün qeyd edə bilmir. Təklif edirik ki, bununla əlaqədar subsidiyaların monitoring qruplarına gəlirin tanıtılması ilə əlaqədar öhdəliklər qoyulsun.

9. Ümumiyyətlə aqrar sferada lizing əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə istiqaməti məqbul hesab edirik:

a) MHBS-a uyğunluq;

b) təşkilatdaxili lizing idarəetmə mərkəzində monitoring, qiymətləndirmə, daxili audit proqramlarında lizing yoxlaması ilə əlaqədar xüsusi bölmənin mövcudluğu;

c) proqram təminatı və yeni texnologiyalar əsasında resusların planlaşdırılması;

d) vergi optimallaşdırmalarının tətbiqi.

10. Lizing əməliyyatlarının auditi zamanı audit prosesini sadələşdirmək, məlumatların təhlilini təkmilləşdirmək və audit prosedurlarının səmərəliliyini artırmaq üçün audit idarəetmə proqram təminatı və texnoloji həllərindən yetərinə istifadə edilməlidir. Proqram təminatı və texnoloji həlləri lizing əməliyyatlarında daxili audit işinin təşkilini təkmilləşdirə, bununla da riskləri azalda, maliyyə şəffaflığını yaxşılaşdırır, mühasibat uçotu standartlarına və qaydalarına əməl olunmasını təmin edə bilər. Avtomatlaşdırma aqrar sfera müəssisələrində lizing əməliyyatlarının uçotu və auditi standartlarının tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün vacib komponentdir.

Müəllifin dərc edilmiş elmi əsərlərinin siyahısı.

1. Мирзаев, Г.Р. Роль агролизинга в развитии основных направлений Аграрного сектора, Приоритетные Векторы Развития Промышленности И Сельского Хозяйства Материалы IV Международной Научно-Практической Конференции // Makeebka 2021. №3, 5 səh. (9141 i.s.)
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48695521>

2. Мирзаев, Г.Р. Развитие финансово-кредитных институтов и лизинговых отношений в Азербайджане // Regional İqtisadiyyat: Müasir aspektlər və aktual məsələlər Respublika Elmi Konfrans, Sumqayıt 2021. №2. 6 səh. (12961 i.s.) <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47688962>

3. Mirzəyev, Q.R. Azərbaycan Respublikasında lizinq əməliyyatlarının uçotunun aparılmasında hüquqi bazanın təşkili və mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi // Yeni dövrdə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti: reallıqlar və çağırışlar adlı Beynəlxalq Elmi Konfrans, Mingəçevir 2022. №2. 6 səh. (15277 i.s.) <https://mdu.edu.az/wp-content/uploads/2023/03/KONFR.-MATER-2022-cild-2-4.pdf>

4. Мирзаев, Г.Р. “Правовая основа процесса прегулирования лизинговой деятельности в Азербайджанской Республике” // (LIX International Scientific-Practical conference «Advances in Science and Technology), 2024. 5 səh. (13411 i.s.) https://xn--80aa3afkgvdf5he.xn--p1ai/AST-59_originalmaket_N.pdf

5. Mirzəyev, Q.R. MHBS əsaslı uçotun aparılmasında lizinq əməliyyatlarının uçotunun xüsusiyyətləri // «İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment» jurnalı, Gəncə 2022. №2. 7 səh. (18623 i.s.) <https://innovation.uteca.edu.az/yuklemeler/innovation/no2-2022/16%20Mirzəyev%20Q.pdf>

6. Mirzayev, G.R. Directions for improving the organization of accounting and auditing of leasing transactions in the agrarian field in the Republic of Azerbaijan // Журнал Экономика и предпринимательство, Москва 2023. №6. 7 səh. (28501 i.s.) <http://www.intereconom.com/component/content/article/475.html>

7. Mirzəyev, Q.R. Aqrar sahədə lizinq əməliyyatlarının auditi, onun müasir metod və metodoloji əsasları // “Kooperasiya” elmi praktiki jurnal, Bakı 2023. №3. 10 səh. (26991 i.s.) <https://www.kooperasiya-journal.az/wp-content/uploads/2023/10/3-70-2023.pdf>

8. Mirzəyev, Q.R. Lizinq əməliyyatlarının uçotu və auditi üzrə standartların tələblərinə uyğun avtomatlaşdırılmanın əsas istiqamətləri // «İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment» jurnalı,

Gəncə 2023. №2. 6 səh. (17768 i.s.)
<https://innovation.uteca.edu.az/az/archive/>

9. Mirzəyev, Q.R. Lizinq əməliyyatları aparan təşkilatlarda daxili audit işinin təşkili istiqamətləri // ADAU-nun Elmi Əsərləri, Gəncə 2023. №3. 8 səh. (23800 i.s.) <http://journal.adau.edu.az/journals/2023-3.pdf>

10. Mirzəyev, Q.R. “Lizinq əməliyyatlarının və onların uçotunun qloballaşan maliyyə-uçot sistemində yeri və rolu” // “Kooperasiya” elmi praktiki jurnal, Bakı 2024. №2. 7 səh. (20537 i.s.)
<https://www.kooperasiya-journal.az/wp-content/uploads/2024/06/2-73-2024-2.pdf>

Dissertasiyanın müdafiəsi “4” aprel 2025-ci il tarixdə saat 15:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “01” mart 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.02.2025.
Kağızın formatı: 60x84 1/16.
Həcmi 1,75 ç.v. (39742
işarə) Ofset kağızı №1. Tiraj
100.